

Abşeronda təqribi hesablamalara görə 1500-ə qədər coğrafi yer adı var. Bunların 80 faizi passiv fondu təşkil edir. Qala kəndinin yaşayış məskəni kimi adı birbaşa "qala" sözü ilə strateji tarixi-məmərlilik tikilisi ilə əlaqədardır. "Qala" topomininin ilk baxışda sade görünən izahı bir tərəfdən arxeoloji faktlara, digər tərəfdən isə xalq etimologiyasına əsaslanır.

Yaşlı sakinlerin bəziləri kəndin adını "mühafizə olunan yer" kimi mənalandır, başqa sözlə, alınmaz, möglubedilməz yer, kənd, yaşayış məskəni.

Arxeoloji qazıntılar da sübut edir ki, ərazidə eramızdan əvvəl III minillikdən etibarən yaşayış mövcud olub. Buradan maddi-mədəniyyət qalıqlarının I mərhəlesi e.e. III minillikdən eramızın IX əsrinə, II mərhəlesi isə bizim eranın X-XIX əsrlərini əhatə edir. XIX əsrdən Qala kəndi 7 hissədən ibarət olub: Qala kəndinin özü, Şəburi-Şəhri Şaburi (indiki aeroport yaxınlığı), Kələdağ (kələdağ-qışlaq yeri), Şüvelan (bağ yerleri), Qala tut ağacı, yaxud Bine görünən (Bine tərəfdə), Türkanyanı torpaqları, Pırxe-xir (Hövşən həndəvəri). Bundan əlavə, Xoşxəne (Xakixanə), Qərəcə, Dərəçal, Əlcəki və Parağat (Farağat) bağları da Qala kəndinə daxil idi.

Qala kəndində əhalinin əsas təsərrüfat məşğulliyəti heyvandarlıq (başlıca olaraq qoyunluq), əkinçilik, sənətkarlıq (o cümlədən xalçaçılıq) və kustur üsulla duz istehsalı olub. Bu kənd həm də qədim ticaret mərkəzlərindən biri idi. Abşeronun karvan ticarətində Qala kəndi həmişə əhəmiyyətli rol oynayıb. Bundan əlavə, Qala kəndi Piralıhı limanı vasitəsilə istər Bakı, istərsə de Azərbaycanın digər bölgələri ilə en intensiv ticaret əlaqələrinə malik idi.

Vaxtilə yerli əhalinin bir qismi özünü tat, digər qismi isə tərəkəmə adlandırdı. Qala kəndinin meydanları və məhəllələri de məşhur olub. Bnlardan Hacı Ramazan meydani, habelə Şıxlар, Qala dibi, Pirvəzəri, Çemberəkənd, Tucuqlar (Tocuqlu) məhəllələrini göstərmək olar.

Qalada istər tarixi, istərsə de sosial mədəniyyət əhəmiyyəti daşıyan tarixi-məmərlilik abidələri və tarixi tikililər dövlət qeydiyyatına alınaraq maddi-mədəni irs nümunələri kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Abşeronun heç bir kəndində burada olduğu qədər məscid yoxdur: onların sayı altındır. Bnlar cümə və məhəllə məscidləridir. Bu məscidlərdən birini Məşədi Süleyman, digərini Əlqulu Əlyar, bir başqasını Hacibaba və başqaları tikdirib. Bəzi məscidlər məhəllə adı ilə adlanırdı: Çemberəkənd məscidi, Tərəkəmə məscidi. Məscidin baş xidmətkarına "şix" (yəni şeyx-red) deyildirdi. Kənddə 2 mollaxana, 2 qibləgah da mövcud olub.

Qala kəndində mövcud hamamlardan biri de "Şor hamamı" adlanırdı. Bu hamam kəndin cənub hissəsində, duz gölünün yaxınlığında yerləşirdi. Hamamin suyu duzlu olduğundan ondan müalicəvi məqsəd üçün istifadə olunurdu. 2016-ci ildə orada "İçərişəhər" DTMQ idarəsi və "Qala" DTEQ tərəfindən "Şor hamam"da mə-

dəni irs abidəsi kimi arxeoloji qazıntı işləri görüldüb, mövcud hamamin tikili qalıqları aşkar olunub, foto-fiksya işləri aparılıb. Mədəni tarixi irs abidəsinin arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində aşkar olmuş tarixi tikinti qalıqlarının konservasiyası olunması, buklet nəşr olunması, turist marşrutlarına salınması, son orta əsr sosial tarixi məsiət abidəsi kimi təbliğ olunması burada qədim Qala kəndində turizmin aparıcı sahələrindən hesab olunan etnoturizm, aqroturizm, kənd turizminin inkişaf etdirmək zərurunu doğurur.

Suyu şor olan hamamlardan biri də İmaməli hamamı idi. Əhədəli hamamının suyu isə çox şor olmayıb. Kənddə olan hamamlardan biri də hazırda öz təyinatına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Bu hamam çox vaxt "Cümə hamamı", yaxud hamamı inşaat etdirənin adı ilə "Bayraməli hamamı" adlanır. Hamamın giriş hissəsindəki epigrafik yazidan məlum olur ki, hamam 1881-ci ildə inşa olunub. Qala kəndində yerləşən hamamların hamisində vacabatxanalar olub.

Qala kəndinin su ilə təminatında, su çıxarılmasında müxtəlif üsullar tətbiq olundu: adı iple dərtmə, mançanaq, dolamaçarx, kəlləçarx, dolbağara. Dolbağara ilə topalan su ağır olduğundan onu quydun at və ya eşşəkə çəkib çıxararaq əkin üçün istifadə edirdilər.

Kəhriz Qala kəndinə Quarat bağlarından, Xəşəxuna bağlarının 150-200 metrik şimal istiqamətində çəkilmişdi. Kəhriz çəkmək üçün ilk olaraq "gumana" quyusu qazılır. Qala kəhrizi sistəmində hər 50 metr məsafədə bir ədəd olmaqla 17 quyu qazılmışdı. Bu quyuların suyu yekaltı basdırılmış təqribən 70-120 sm derinlikdə saxsı borularla - tünglərlə biri-birinə birləşərək kəndə çatdırıldı. Təqribən 50-70 sm uzunluğunda saxsı tünboruların diametri iki yarım, üç düym təşkil edirdi. Borular bir-birinə geydirildiyindən bir başı gen, digər başı isə dar diameetrə olurdu. Kəhrizdən suyun axıdılması üçün heç bir mexaniki üslub və ya vasitədən istifadə olunmurdu. Başqa sözlə, kəhriz sistemi ancaq yerin səthi quruluşu nəzərə alınmaqla xalq empirik təcrübəsinə əsaslanan kəhrizçilər tərəfindən inşa olunurdu. Kəhriz suyu su hövzəsinə (belə su hövzələrinin sayı 10 idi) toplanır və buradan götürülərək istifadə olunurdu. Yolu tutulmasın deyə kəhriz boruları müntəzəm olaraq kəhrizçilər tərəfindən təmizlənir, quyların su norması nəzarətdə saxlanırırdı.

1842-ci ildə Abşeronanə səyahət etmiş səyyah İ.Beryozin bir sıra kəndlərin əhalisinə barədə məlumat verir. Həmin məlumatda görə, 1842-ci ildə Maştaga kəndində 3600 əhali yaşayırırdı. Qala, Suraxanı, Balaxanı, Novxanı, Nardaran kəndi də

Bakı kəndləri - tarixlərə şahid qədim Qala kəndi...

"Hər bir xalqın mədəni irsi onun milli sərvəti, tarixi və bu günüdür. Bizim borcumuz, gələcək nəsillərin borcu tarixi keçmişimizə, ənənələrimizə, milli nailiyyətlərimizə hörmət etməkdən, onları qoruyub saxlamaqdan ibarətdir".

Heydər Əliyev

böyük kəndlərdən sayılırdı; onların hər birində əhalinin sayı 1000-dən yuxarı idi.

Əhalinin məşğulliyəti. Yarımada öz coğrafi xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın digər mikrozonalarına görə müəyyən qədər sərt iqlimə malikdir. Lakin bu amil heç də əhalinin ənənəvi məşğulliyət növlərinin inkişafına təsir etməyib. Abşeronun ağ və qara şanı, sarı enciri, püstəsi, Şixverdi soğanı (adətən Hövşən soğanı adlanır), zəfəranı, yemişi, qarpızı, Qala qoyunu və s-nin geniş şöhrət taplığı yerdir Qala kəndi.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Azərbaycanın hər yerdə olduğu kimi, Abşeron yarımadasında da artıq Neolit (yeni daş) dövründə əkinçilik təsərrüfatı xeyli inkişaf edib. Bu dövrde başlıca əmək alətləri daşdan hazırlanırdı. Tunc dövrünə, yəni e.e. III minilliyyət kimi toxu əkinçiliyi hökmran olub. Tunc dövründə isə artıq qoşqu heyvanlarının gücündən istifadə olunmaqla cüt əkinçiliyinə keçilib.

Yunan coğrafiyası Strabon yazırkı ki, Albaniya torpaqları çox münbitdir. Belə ki, torpaqdan ilə 2 dəfə, hətta 3 dəfə mehsul götürmək olar. O zamanlar adətən dənli bitkilər, o cümlədən arpa, buğda və s.əkilirdi. Qədim və orta əsrlərdə, sonrakı dövrə, ümumiyyətlə Azərbaycanda taxılçılıq aparıcı sahələrdən biri olub.

XIX və XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda ənənəvi kənd təsərrüfatı alətləri, o cümlədən qara kotan, demir gavahını xış, ağaç mallar: bel, oraq, çin, vel, dəryaz, yaba, şana, kürək, dirmix və

s. ilə yanaşı, qismən də olsa, fabrik istehsalı olan kotan, taxılçılıyən, taxilsəpən, taxilsəvən, küleşdoğrayan, derzbağlayan və s. kənd təsərrüfatı maşınları da tətbiq olunurdu.

Abşeron torpaqları öz təbii-geoloji xüsusiyyətlərinə görə son dərəcə rəngarəngdir. Burada münbit boz-qara qumluq torpaq sahələrinə, həmçinin qırımızımlı, sarıgiləngi və əkin üçün müxtəlif keyfiyyətli torpaqlara təsadüf olunur. Abşeronda belə torpaqlar "sarı torpaq" adlanırdı.

Əksər əkin sahələri kəndlərin etrafında yerləşirdi. Belə münbit əkin sahələrindən Şagan kəndinin Balağan, Təmənnis və çöl bağları, Məhəmmədinin qara arpa yerlərini, Buzovnanın qara torpaq, Qala kəndinin Qərəcə, Balaxanının Pirqubbə, Bilecərinin Arxalar, Xocahəsenin barı, qayadibi, qayadüşü, xanlıq yerləri, Binəqədinin Maralan, Binənin Hacı Mövləm zəmisi, Bilgəhin Müşəğlülü (yaxud Miskinli), Qaley-pur (Qullei-pur), Sarayın dağ bostanı, dərəzəmi, Mərdəkanın dənli, Fatmayının, həmçinin Görədilin, Kürdəxanın yelkən zəmi və s.əkin yerlərini göstərmək olar.

Əkinçilik ixtisaslaşması, həmçinin məhsulların keyfiyyəti, növü, kəmiyyəti elə bir vəziyyət yaratmışdı ki, bir çox məhsullar ayrı-ayrı kəndlərin adları ilə adlandırılırdı. Məsələn, Bilgəh kökü və sarımsağ, Zire qarpızı və ciresi, Hövşən soğanı, Bine qovunu ilə bütün Abşeronda məşhur idi. Bütün Bakı-Abşeron zoğnasında "Şixverdi soğanı" adı ilə məşhur olan Hövşən soğanı haqqında etnoqraf

Q.Cavadov "Əkinçilik mədəniyyətinin sorağı ilə" kitabında belə məlumat verir: "XIX əsrin sonlarında S.Zelenki adlı bir rus müəllifi "Qafqaz kənd təsərrüfatı" adlı qəzetdə (1897-ci ildə, № 203) yazırkı ki, Bakının Hövşən, Türkən, Qala kəndlərində xörəyə özünəməxsus dad veren əvəzsiz soğan növü becərilir. Həmin soğan yerlərə arasında "Şixverdi soğanı" adlanır".

Köhən əkinçilərin dediyinə görə, Qala kəndində 2 növ əvəzənə əkilmiş: xırda Bakı buğdası və iri dənəvər Rusiya buğdası. Bakı buğdası dadlı və şirin olurdu. Buna görə də bu buğdanın bulşırı, çörək və çörək məməlatlı çox dadlı olardı. Səməniini ancaq Bakı buğdاسından qoyardılar. Təcrübəli əkinçilərin dediyinə görə, səpilən hər kilogram buğdanın ən aza bir neçə dəfə çox mehsul götürürlermiş. Bol mehsul alınması üçün torpaq bir neçə dəfə yaxşı şumlanmalı idi: 1-şum, 2-düxiş, 3-səxış, 4-caharlış. Mal-qarənin yemlənməsi üçün Qala kəndində qara arpa əkilərdi. Kəbə Paşa, Kəbə Yusif, Xeyrulla, Kərim kimi təcrübəli əkinçilər əkin-biçinin "dilinə" yaxşı bəled idilər. Qala kəndində zəfərəninqilər da inkişaf etmişdi. Zəfəran bağçaları kəndinən giləvar əsən tərəfində idi. Kənd sakinlərindən Hadinin, Mehdiyin və başqalarının zəfəran baxçaları var idi. Qala kəndində qarğıdalı, berk, əzilməyən Qala pomidoru, Hövşən soğanı, kudu, lobya, qarpız, qovun və s. bostan bitkiləri əkilərdi.

Bağçılıq ənenələrinin qədimliyi Abşeron üçün səciyyəvi olan bir sıra meyvə və üzüm növlərinin meydana gəlməsinə səbəb olub. Bnlardan sarı encir, göy encir, qara encir, Bakı heyvası, hulu, bəzi qaysı növləri, həmçinin üzüm növlərindən: qara şanı, ağ şanı, sarıgilə, xatuni, pişraz (ağ, qara, göy), göybəndəm, keçi-əmcəyi, gəlinbarması, qızıl üzüm, kişmiş, Selyani, Dərbəndi (ağ və qara) Zabrat, Sabunçu, Saray sarıgiləsi, Buzovna xatunisi, Şabranı (burada qoyun gözü), ağadayı, şireyi, ağ gavangır, göy gavangır, qara gavangır, xırdagı, sarı xatuni, göy xatuni, kələ kişmiş, xalbəsər, mövüçü, dəvə gözü (yaxud sirkeyi), çahar üzüm, six salxım, əskəri, kəmər barik, gülabi, pitumi, duxşeyi (turş meyvə) və s. qeyd etmek olar.

Elxan MƏMMƏDOV
Tarixçi
(Ardı növbəti saylarımda)